

KAZAN VİLAYETİNDE YAYINLANAN ÇARLIK DEVRİ TATAR GAZETE VE DERGİLERİNİN PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

ALPER ALP*

ÖZ: Bu makalede Tataristan Özerk Cumhuriyeti Milli Arşivinde yayın müracaat ve programlarına dair belgeleri tespit edilen Yulduz, Tan, Kazan Muhbiri, Beyanülhak, Tan Yulduzı, Tavış, Ahbar, Azad Halık, Azad, El-İslah, Koyaş gazeteleri; Ed-Din ve'l-Edep, Tan Mecmuası, Yaşın, Yalt-Yult, Hukuk ve Hayat, Mektep, Terbiye, Ak Yul, An, Avaz adlı dergiler ele alınmıştır. Gazete ve dergilerin yayın programlarının içerik açısından birbirleri ile uyumlu bir bütün teşkil ettikleri görülmektedir. Gazetelerde Çarlık hükümetinin icraatları, emir ve talimatları, yerel hayatın toplumsal, ekonomik, kültürel yönleri, hijyen ve sağlık, dış ve iç haberler, Duma'daki gelişmeler, şehir ve zemstvo meclislerinin gündemleri, keşif ve buluşlar, eğitim, bilim ve teknoloji, edebi eserler, Tatar toplumunun meseleleri gibi konu başlıkları genel çerçeveyi oluşturmuştur. Dergilerin durumu biraz daha farklıdır. Dergiler belirli bir alana yönelik olarak yayınlanmışlardır. Din ve Edep dergisi dini ve ahlaki konulara odaklanmış, Mektep ve Terbiye dergileri eğitim ve öğretim konularını merkeze almış, Hukuk ve Hayat dergisi hukuki konulara ağırlık vermiş, Ak Yul dergisi çocuklar için bir içerik oluşturmuştur. Kerimov Kardeşler ve İ. N. Haritonov matbaaları basın faaliyetlerinde öne çıkmıştır. Bunun dışında Ümit, Şeref, Millet matbaaları ile Kazan şehrinde bu dönemde canlı bir basın yayın faaliyeti olduğu anlaşılmıştır. Bu gazetelerin ve dergilerin yayın politikasının ağırlıklı olarak ceditçilik hareketini desteklediği görülmektedir. Kazan'ın ceditçi basının merkezlerinden bir olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarları, Ceditçi Basın, Kazan Muhbiri, Kerimov Kardeşler Matbaası, Eğitim.

A STUDY ON THE PROGRAMS OF TATAR NEWSPAPERS AND JOURNALS PUBLISHED IN THE KAZAN DURING THE TSARIST PERIOD

ABSTRACT: In this study, a range of newspapers Yulduz, Tan, Kazan Muhbiri, Beyanülhak, Tan Yulduzı, Tavış, Ahbar, Azad Halık, Azad, El-İslah, Koyaş and journals Ed-Din ve'l-Edep, Tan Mecmuası, Yaşın, Yalt-Yult, Hukuk ve Hayat, Mektep, Terbiye, Ak Yul, An, Avaz whose documents concerning publication applications and editorial

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, alper.alp@hbu.edu.tr, Orcid: 0009-0008-8109-0576.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 24.11.2025, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 08.12.2025)

Doi:10.47089/ıuad.1829612

programs were identified in the National Archive of the Autonomous Republic of Tatarstan, are examined. The editorial programs of these newspapers and journals display a notable degree of thematic coherence. The newspapers generally focused on topics such as the actions, decrees, and directives of the Tsarist government; the social, economic, and cultural dimensions of local life; hygiene and public health; domestic and international news; developments in the Duma; the agendas of municipal and zemstvo councils; scientific discoveries and technological innovations; education; literature; and issues pertaining to Tatar society. The journals, however, reveal a more specialized orientation. *Din ve Edep* concentrated on religious and ethical matters; *Mektep ve Terbiye* centered on education and pedagogy; *Hukuk ve Hayat* emphasized legal subjects; and *Ak Yul* was designed as a publication for children. Among the printing presses active during this period, the Kerimov Brothers and I. N. Kharitonov presses emerged as particularly prominent. Additionally, the presence of the *Ümit*, *Şeref*, and *Millet* presses demonstrates that Kazan possessed a vibrant publishing environment at the time. The publication policies of these newspapers and journals predominantly supported the Jadidist movement, confirming that Kazan was one of the major centers of Jadidist publishing culture.

Keywords: Kazan Tatars, Jadidist Press, Kerimov Brothers Publishing, Education.

Giriş

Kazan vilayeti 1804 yılından beri bir üniversite merkezi özelliğini taşımaktadır. Üniversitenin matbaası pekçok farklı alanda bilimsel eserler basılmasını sağladığı gibi Tatar dili ve kültürü açısından da önemli yayınların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çok erken tarihlerde Tatarca gazete basılması da bu vesile ile gündeme gelmiştir (Karimullin, 1992: 106). 1808 yılında Kazan Üniversitesi Profesörlerinden İ. İ. Zapolskiy Rusça ve Tatarca *Kazanskie İzvestiya* (*Kazan Haberleri*) adlı bir gazete çıkarmak için girişimlerde bulunmuşsa da vilayet idaresinden gerekli izni alamamıştır. Bu konuda ikinci girişim Kazan Üniversitesi Doğu Bölümünde görevli M. G. Nikolskiy'e aittir. 1834 yılında Şarkiyatçı Prof. Mirza Kazimbek ve Kazan Eğitim Bölgesi yöneticisi M. N. Musin- Puşkin'in de desteği ile *Bahrü'l-ahbar* adlı Tatarca bir gazete çıkarmak için yaptığı başvuru yine sonuçsuz kalmıştır. 1864 yılında P. İ. Paşino *Fayda* adlı Tatarca bir dergi yayınlamak için başvuruda bulunmuş ancak sonuç alamamıştır (Amirhanov, 2002: 34-36).

Ceditçilik hareketinin doğup gelişmeye başladığı dönemde de bu teşebbüsler Tatar aydınlar tarafından sürdürülmüştür. 1885 ve 1894 yıllarında S. Ahmerov'un Tatarca bir gazete yayınlama talebi reddedilmiştir. 1887 yılında G. İlyasi Kazan adlı bir Tatarca gazete yayınlamak için çaba göstermiştir. Ataullah Bayazidov ve Zakir Remiyev'in bu yöndeki talepleri 1890'lı yıllarda reddedilmiştir (Amirhanov, 2002: 36). Ahmet Hadi Maksudi bu konuda en erken teşebbüse gelen ceditçi aydınlardan biridir. İsmail Gaspıralı'nın önde gelen destekçilerinden biri olarak Hadi Maksudi Tercüman örneğinde bir gazete neşretmek için ilk defa 1892 yılında müracaat etmişse de başarılı olamamıştır. 1903-1904 yıllarında ise Yulduz, Gündüz, Kazan gibi farklı adlarla Tatarca bir gazete yayınlama teşebbüsleri de

engellemelerle karşılaşmıştır (Gaffarafova, 2002: 26). Nihayetinde 1905 devrimi sonrasında ilan edilen hak ve hürriyetler içerisinde ifade ve basın hürriyetinin yer alması kültür muhiti, okumuş yazmış bir kitle açısından gerekli zemini çoktan sağlamış olan Kazan’da Tatar basınının önünü açmıştır.

Gazeteler

II. Tatar Gimnazyumu Tatar Dili ve Din öğretmeni Ahmet Hadi Maksudi 3 Aralık 1905 tarihinde Kazan vilayetine verdiği dilekçe ile 1 Ocak 1906 yılından itibaren şu program çerçevesinde *Yulduz* adlı bir gazete neşredeceğini belirtmiştir: 1-Makaleler, 2-Hükümet haberleri, 3- Yargı haberleri, 4-Telgraflar, 5-Yabancı haberler, 6-Dahili haberler, 7 Kazan kroniği, 8-Köy haberleri, 9-Müslüman dünyasından, 10- Dini-felsefi meseleler, 11-Bilimsel haberler, 12- Eğitim Öğretim, 13- Diller hakkında, 14-Siyasi meseleler, 15- İktisadi meseleler, 16-Ticari bilgileri, 17-Keşif ve buluşlar, 18-Köy işlerine dair pratik tavsiyeler, 19-Tıp ve Hijyene dair, 20-Tarihten, 21-Güncel olaylar, 22-Son haberler, 23-Bibliyografya ve eleştiri, 24- Gazete ve dergilerden, 25-Editöre mektuplar ve bunlara cevaplar, 26-Şiirler, 27- Karma kısmı; masallar, fıkralar, efsaneler ve karikatürler, 28-Fıkra; edebiyat, popüler bilimsel makaleler, 29- Rehber, 30-İlanlar. Adı geçen gazete İ. N. Haritonov matbaasında basılacaktı (TCMA, F1, Op.4, D.6888: 1-1 ob.).

Ceditçilik hareketinin önde gelen temsilcilerinden olan Hadi Maksudi 15 Ocak 1906 tarihinden itibaren gazeteyi yayınlamaya başlamıştır. Ancak Yulduz yayın hayatı boyunca İ. N. Haritonov, Ümit ve Kerimov Kardeşler matbaalarında basılmıştır. (Aydutdinov ve Gilazev: 2017:151) Ali Asgar Kamal, Sadri Maksudi, Alimcan İbrahimov, Abdullah Battal, Fatih Seyfi, Mecit Garufi, Hadi Atlasi, Kebir Bekir, Zeki Velidi’nin yazıları gazete sayfalarında yer almıştır (Şahingöz ve Alp, 2015: 214-215). Fatih Emirhan ve Abdullah Tukay’ın edebi eserleri de gazete sayfalarında yayınlanmıştır (Aydutdinov ve Gilazev, 2017: 152). Kazan matbuatının en önemli gazetelerinden biri olma özelliğini yayın hayatı boyunca korumuştur. Ceditçilik hareketinin prensipleri ve Rusya Müslümanları İttifakı’nın siyasi çizgisi çerçevesinde yayın yapmıştır. Sadri Maksudi’nin 1907-1912 yılları arasında I. ve II. Duma’da Rusya Müslümanları İttifakı’nın parlamento grubu olan Müslüman Fraksiyonundaki faaliyetleri ile ilgili makalelerine geniş yer vermiştir (Alp, 2025: 86-104). *Ehl-i İslam ve evlad-ı Türk’e* muhabbet beslediğini (Şahingöz ve Alp, 2025: 214) açıkça ifade eden gazetede bunun bir örneği olarak Ali Asgar Kamal’ın Kasım 1912’den Ocak 1913’e kadar Balkan Savaşlarına dair gelişmeleri aktardığı İstanbul Mektuplarını göstermek mümkündür (Özsoy, 2024, 6: 47).

Yulduz Gazetesi, Kazan’ın yanı sıra Orenburg, Ufa, Samara, Saratov, Vyatka, Perm, Novgorod, Simbirsk, Tomsk, Vladimir, Tombov, Smolensk, İrkutsk, Petersburg, Astrahan, Kostanay, Semipalatinsk, Petropavlosk, Taşkent, Tobolsk, Turgay, Zakaspiy, Semerkant’ta okurlara sahipti. Bu durum gazetenin Çarlık

Rusyasının hemen her bölgesinde takip edilmekte olduğunu göstermektedir (Gaffarova, 2002: 27).

Avukat Said Giray Alkin Kazan'da Tatarca *Kazan Muhbiri* adlı bir gazete yayınlamak için Kazan vilayetine başvurmuştur. Gazetenin programı aşağıdaki şekilde olacaktı: 1-Hükümet haberleri, Çar fermanları, emirler, kanunlar, aynı şekilde yerel idarenin talimatları özellikle Tatarlarla ilgili olanlar. 2- Ajanslardan ve hususi muhabirlerden gelen telgraflar, 3- Savaş haberleri, 4- Hükümet girişimleri, toplumsal ve özel tertipler, bilim adamları ve sanayici-tüccar kongreleri hakkındaki son haberler, 5- Şahsi ve toplumsal bağış faaliyetleri, bunların organizasyon ve sonuçları, 6- Devlet hayatında önem arz eden olaylar hakkında, devlete, şahıslara veya topluma ait organizasyonlar eliyle kurulan gelişmiş veya yeni ortaya çıkmış kurum ve kuruluşlar hakkında haberler, 7- Yerel kronik, şehir ve zemstvo meclislerinin, hayır cemiyetlerinin toplantıları hakkında yerel bilgiler, 8-Yargı kroniği; yargı mercileri tarafından alınan kararlar, 9-Fıkra bölümü, farklı bilim dallarında ve özellikle Rusya tarihi ve coğrafyası hakkında popüler makaleler, edebi eserler, 10-Eğitim işleri, eğitim işleri hakkında rasyonel yaklaşımlara dayalı, Tatarlara Rus dilini öğrenmelerinin ve Rus eğitim kurumlarında okumalarının zorunluluğu hakkında metodik ve didaktik bilgi veren makaleler. 11-Sanayi, bilimsel gelişmelerle bağlantılı olarak Rus sanayisinin başarıları, genel uygulamalı bilimler okullarına sahip olmanın lüzumunu açıklamak üzere Tatar sanayisi hakkında bilgiler, 12-Yabancı ülkelere dair resmi süreli yayınlara dayalı haberler (Pravitelstvenniy Vestnik ve Russkiy Invalid gibi.), 13-Volga-Kama bölgesinden yazışmalar, 14-Bibliyografya: Tatarlar için faydalı görülen Rusça ve Tatarca kitaplar hakkında yorumlar, 15-Tarım ve köy işleri, 16-Karma kısım: ev işleri, hijyen ve sağlık ile ilgili pratik tavsiyeler, 17- Editörlüğe gönderilen mektuplar ve bunlara verilen cevaplar, 18- Ticari bölüm: yerel ve diğer şehirlerdeki yiyecek fiyatları, panayırlar ve onların yapıldığı dönemler, borsa haberleri, 19- Rehber bölümü, 20- Takvim bilgileri, 21- İllüstrasyon, meşhur insanların portreleri, yerel manzaralar, güzel resimlerin kopyaları, 22- Rusça tercümesiz Tatarca ilanlar. Bu gazete Kazan'da Kerimov Kardeşler matbaasında basılacaktı. Hafta 2 ila 5 kez çıkması planlanmaktaydı (TCMA, F.420, Op.1, D.61: 2).

Gazete yayın hayatı boyunca sırasıyla Kerimov Kardeşler, Şeref ve Beyanülhak matbaalarında basılmıştır. Açılış müracaatında ortaya koyduğu yayın programında dahi ceditçi prensipler göze çarpmaktadır. Tatar ahaliye Rus dilini öğrenmenin gerekliliğini ve Rus okullarından faydalanmaları tavsiyelerini işleyeceğini ifade etmesi bunlardan biridir. Rus sanayisindeki ilerlemelerle karşılaştırmalı olarak Tatar sanayi kuruluşlarından ve bunların daha ileri adım atmaları için meslek okullarının lüzumu üzerinde duracak olması, hayır cemiyetleri başta olmak üzere örgütlü toplumsal hayatı gündemde tutmayı hedeflemesi, Tatar halkına faydalı olacağı düşünülen gerek Rusça gerekse Tatarca kitapları tanıtmayı amaçlaması da bu doğrultudadır. Gazete ilk sayısında okuyucularına duyurduğu yayın politikasında din ve vicdan, ifade, basın ve

cemiyet hürriyeti olmak üzere temel hak ve hürriyetlerin savunucusu olduğunu ilan etmiştir. Rusya’da tam hürriyet ve kâmil eşitliğin savunucusu olarak Rusya’daki Tatarların kendine has hayatını muhafaza etmeye çalışacağını belirtmiştir. Tatar halkı Müslüman olduğu için İslam dinine yönelik her türlü hücumu karşı koymayı vazifelerinden biri olarak saymıştır. Bilimin kaynağı olarak gördüğü mektep ve medreselerin ıslahını en önemli meselelerden biri saymıştır (Kazan Muhbiri, 1905, 1: 1).

Gazetenin 1908 yılına kadar fiili editörü Yusuf Akçura olduğundan bu dönem boyunca Rusya Müslümanları İttifakı’nın gayri resmi yayın organı niteliğindedir. Yusuf Akçura’nın 1905 İhtilali sonrasındaki siyasi faaliyetlerini de bu gazetenin haber ve makalelerinden takip etmek mümkündür (Aydutdinov ve Gilazev, 2017: 54-55).

19 Ocak 1906 tarihinde hür köylü sınıfından Abdullah Apanayev, *Azad* adlı günlük, sosyal-siyasi, edebi ve ticari Tatarca bir gazete çıkarmak için Kazan vilayet idaresine şu programla başvurmuştur. 1-Hükümet faaliyet ve talimatları, 2-Makaleler, 3-Telgraflar, 4-Son haberler, başkent ve vilayet basını, 5-Bibliyografya, 6-Yerel hayat kroniği: vilayet ve köy hayatından, 7-Ülkede hayat, 8-Dış dünyada hayat, 9- Edebiyat, bilim ve sanat, tarım ve köy işleri, fabrikalar, 10- Fıkra kısmı, 11- Karma kısım, 12-Rehber kısmı ve fiyatlar, 13- Ticari telgraflar, 14-İlanlar, adı geçen gazete İ. N. Haritonov matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.62: 1-2).

Gazetenin naşiri Abdullah Apanay, Kazan şehrindeki ceditçi toplum önderleri arasında başta gelenlerden biriydi. Gazetenin yayın müracaatındaki programında açık belirtilmese de ilk sayısında yer verdiği yayın politikasında ceditçi bir basın organı olduğunu ortaya koymuştur. Terakki taraftarı bir gazete olarak Tatar halkının geride kalmasına asla razı olmadığını ifade etmiştir. Gazete milletin geleceğini bilimde ve bunun öğrenildiği yer olan mektep veya medreselerde gördüğü için elinden geldiğince bu eğitim kurumlarının ıslahı yönünde çalışacağını ilan ederken de ceditçi prensiplere bağlı kaldığını ilan etmiş oluyordu (Azad, 1906, 1: 1). Ali Asgar Kamal, Necip Dumavi, Mecit Gafuri gibi dönemin önde gelen yazarları bu gazeteye katkı vermişlerdir. *Azad*, hükümete yönelik açık ve sert eleştirileri sebebiyle 56. Sayısı ile birlikte yayın hayatına veda etmek zorunda kalmıştır (Gıymazova, 2002: 302).

Kazanlı 2. derece tüccar sınıfına mensup Ahmetcan Saydaşev 12 Mart 1906 tarihinde kendi editörlüğünde *Beyanülhak* adlı Tatarca bir gazete çıkarmak üzere başvuruda bulunmuştur. Başvuruya eklenen yayın programında yer alan hususlar şunlardır: 1-Hükümet talimatları, 2-Devlet ve toplum hayatına dair meseleler, 3-Genel itibarıyla Rusya hayatına ve özelde Müslüman kavimlere dair haberler. 4-Dış haberler 5- Yerel hayat kroniği, 6-Ticaret ve borsa bölümü, 7- Şehir ve zemstvo işleri, 8-Vilayet haberleri, 9-Ajans haberleri, 10-Fıkra bölümü: edebiyat ve basın yayın hakkında makaleler, 11-Eğitim öğretim, 12-Sağlık ve hijyen, 13-Bilimin her alanıyla ilgili makaleler, 14- Sorular ve cevaplar, 16-İlanlar, Gazete

Kerimov Kardeşler matbaasında basılacak haftada 2 veya 5 sayı çıkacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.78: 2-2ob.).

Gazete, ceditçilik hareketini ve Rusya Müslümanları İttifakını genel olarak desteklemiştir. Gazetenin yazarları arasında Abdürreşid İbrahim, Ayneddin Ahmerov gibi dönemin meşhur aydınları bulunmaktaydı. Eğitim müesseselerinin iyileştirilmesine, kültür hayatını ilgilendiren toplumsal faaliyetlere sayfalarında geniş yer vermiştir (Aydutdinov ve Gilazev, 2017: 29-30).

1905 ihtilali sonrasındaki Tatarlar arasında meşhur siyasi çevrelerden biri olan Tançların ilk gazete yayınlama girişimi hür köylü (Kristiyan) sınıfından Mahmud Fuad Tuktarov'un 7 Aralık 1905 tarihinde sosyal-siyasi, edebi iktisadi Tatarca *Tan* adlı günlük bir gazete yayınlamak için Kazan vilayetine başvurmasıdır. Gazetenin programı aşağıdaki şekilde sunulmuştur: 1-Hükümetin icraatları ve talimatları, 2-Makaleler, 3-Telgraflar, 4-Son haberler, 6-Başkent ve vilayet basını, 7-Bibliyografya, 8-Yerel hayat kroniği: şehir ve zemstvo meclisi, bilim, toplum, iş ve sermaye, tiyatro ve müzik, sanayi ve ticaret, borsa, mahkeme vs., 9-Köy hayatı kroniği: ağırlıklı olarak Kazan vilayeti köyleri, 10-Vilayet hayatı kroniği: Ağırlıklı olarak Volga, Kama, Vyatka bölgesi, Rus olmayan halkların hayatı, 11-Ülkede hayat; başkent, vilayetler ve uzak bölgeler; 12-Yabancı ülkelerde hayat, 13- Edebiyat, bilim, sanat; 14-Tarım ve köy işleri, fabrikalar; 15-Fıkra, 16-Karma kısmı, 17-Rehber kısmı, fiyatlar, 18-Ticari Kısım, 19-İlanlar. Gazetenin editörlüğünü Ayaz İshakî üstlenmiştir. Gazete İ.N.Haritonov matbaasında basılacaktı (TCMA, F.1, Op.4, D.1694: 2). Ancak gazetenin yayınlanmasına izin verilmemiştir. Bunun üzerine farklı bir adla ikinci bir başvuru yapılmıştır. Bu ikinci girişime Ayaz İshakî öncülük etse (İbragimov, 1926:203) de resmi başvuruyu Kazanlı esnaf Muhammed Ali Putelikov yapmış, *Tan Yulduzı* Gazetesinin yayın hayatına başlama izni 1 Mayıs 1906'da verilmiş, 18 Mayıs 1906 tarihinde ilk sayısı yayınlanmıştır. Tatarca günlük bir gazete olan *Tan Yulduzı*'nın programı şu şekilde olacaktı: Hükümetin icraat ve talimatları, başyazı, son haberler, başkent ve bölge basını, Bibliyografya, yerel hayata dair günlük haberler, bu bölgenin yerli ahalisinin hayatı, ülke içi yaşam, yabancı ülkelerde yaşam, edebiyat, bilim ve sanat, tarım ve köy işleri, fabrikalar, fıkra, karma kısım, kılavuz bölümü ve fiyatlar, ticari telgraflar, ilanlar. Gazete Kerimov Kardeşler matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.76: 2, F.420, Op.1, D.82: 2-2b).

Gazetenin yayın politikasını Ayaz İshakî ve Fuat Tuktarov şekillendirmekte idi. Sosyalizm propagandasına yönelik bir içeriğe sahip gazetede, Rusya Müslümanları İttifakına yönelik sert eleştirilerine rağmen Tatarlar arasındaki ceditçi hareketi desteklemiştir (Özsoy, 2022,7:230). Devlet sistemine ve hükümet siyasetine yönelik yoğun muhalefeti sebebiyle kapatılmıştır (Aynutdinov, Gilazev, 2017: 100).

Veraset yoluyla Asilzade sınıfından İskender Kutlubayev sorumlu editör olarak Tatarca *Tavış* adlı bir gazete çıkarmak üzere 1 Mayıs 1906 tarihinde vilayet idaresine başvuruda bulunmuştur. Ancak bu başvuru sonucunda izin alınmadığı

anlaşılmaktadır (TCMA, F.420, Op.1, D.72: 1). Zira bu isimle bir gazete 20 Aralık 1906'da Muhammed Arif Mirzazarifov'un başvurusu sonucunda yayın izni almıştır. Adı geçen yayın organı şu program doğrultusunda Kerimov Kardeşler Matbaasında basılacaktı: 1-Hükümet talimatları, 2-Makaleler, 3-Son haberler, 4-Rus basını, 5-dış haberler, 6-Telgraflar, 7-Yerel hayat kroniği, 8-Bilimsel makaleler, 9-Fıkra kısmı, 10-Karma kısmı, 11-Tatarca ve Rusça ilanlar (TCMA, F.420, Op.1, D.72: 1-2).

Tan Yulduzı ve *Tan Mecmuası*'nın devamı olarak yayın hayatına başlayan gazetenin fiili editörü Ayaz İshaki idi. Said Remiyev, Fuat Tuktarov ve Abdulah Tukay gazete yazıları yayınlamış başlıca yazarlardır. Gazetenin idare merkezinde yapılan aramalarda yasadışı yayınlar bulunduğu gerekçesiyle bir ay içinde kapatılmış ve bu sürede ancak 6 sayısı yayınlanabilmiştir (Aynutdinov ve Gilazev, 2017: 108).

19 Nisan 1907 tarihinde hür köylü sınıfından Muhammed Haris Fayzullin sorumlu editör olarak Kazan'da *Ahbar* adlı bir gazete çıkarmak için başvuruda bulunmuştur. Programı şu çerçevede olacaktı: 1- Çar fermanları, hükümet haberleri, emirleri, kanunları aynı şekilde yerel idarenin özellikle Tatarlar hakkındaki emir ve talimatları, 2-Telgraf ajanslarının ve hususi muhabirlerin telgrafları, 3-Farklı toplumsal konularda makaleler, 4-Hükümet icraatları hakkında son haberler, 5-Toplumsal ve şahsi organizasyonlar, bilim adamlarının ve tüccar sanayicilerin toplantıları, 6- Toplumsal ve şahsi sosyal dayanışma ve yardım faaliyetleri ile bunların sonuçları, 7- Yerel kronik: şehir ve zemstvo teşkilatlarının, bilim ve hayır cemiyetlerinin toplantıları, olaylar, eğlenceler, görsel organizasyonlar, 8-Yargı kroniği: yargı organlarının kararları, 9-Fıkra kısmı: bilimin farklı alanlarında özellikle Rusya tarihi ve coğrafyası olmak üzere popüler makaleler, edebiyat, 10-Eğitim işleri: Eğitim işlerinin rasyonel durumu hakkında makaleler, usul ve eğitim, Tatarların Rus dili öğrenmesinin lüzumu, 11-Fıkra kısmı, 12-Karma kısım, 13-İlanlar (TCMA, F.420, Op.1, D.99: 2).

Gazete, Süleyman Aytov, Sadık Alkayev, Sadık Musin, Ayneddin Müminov, Vefa Ayneddin, Ahmed Giray Acimov, Abdullah Apanay, Abdulveli Yunusov, Abdülhamid Kazakov, Hüseyin Asanoviç, Alimcan Barudi, Seyit Giray Alkin, Yusuf Akçura gibi aralarında ceditçilik hareketinin en tanınmış liderlerinin olduğu kişilerin ortaklığı ile kurulan bir şirket vasıtasıyla yayınlanmıştır (Ahbar ,1907, 1: 1). Bu yönüyle ceditçi hareketin bir yayın organı olduğu söylenebilir.

Hür köylü sınıfından Ali Asgar Kemaletdinov, sosyal-siyasi, edebi ve ticari Tatarca *Azad Halk* adlı bir gazete çıkarmak için 7 Mayıs 1906 tarihinde başvuruda bulunmuştur. Programı şu şekilde belirlenmiştir: 1-Hükümetin faaliyet ve talimatları, 2-Makaleler, 3-Telgraflar, 4-Son haberler, merkez ve vilayet basını, 5-Bibliyografya, 6-Yerel hayat kroniği: vilayet ve köy hayatı, 7- Ülkede hayat, 8-Dış dünyada hayat, 9-Edebiyat, bilim ve sanat, tarım ve köy işleri, fabrikalar, 10-Fıkra kısmı, 11-Karma kısmı, 12-Rehber kısmı ve fiyatlar, 13-Ticari telgraflar ve

ilanlar, söz konusu gazete İ.N. Haritonov matbaasında basılacaktı. Haftada üç sayı çıkacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.71: 2).

4 Temmuz 1906 tarihinde ilk sayısı yayınlanan gazetede *Azad*'ın devamı olduğu bu sebeple abonelerinden yeni adla çıkan bu gazete için ek ücret talep edilmeyeceği belirtilmiştir. *Azad Halk* 15. sayısı yayınlandıktan sonra kapatılmıştır. Sosyal demokrat eğilimli gazete Rusya Müslümanları İttifakına muhalif bir yayın organıydı. Ekonomik çıkarları farklı olan toplumsal sınıfların bir araya gelmesinin mümkün olmadığını savunmaktaydı (Gaynullin, 1978: 9).

26 Temmuz 1907 tarihinde Köylü sınıfından Ahmed Vefa Bahtiyarov Kazan şehrinde Tatarca *El-İslah* adlı bir gazete yayınlamak için başvuruda bulunmuştur. Programı aşağıdaki gibi olacaktır: 1-Makaleler, toplum ve devlet hayatı ile öğrenci dünyasındaki sorunlar hakkında, bahsi geçen konulardaki faaliyetler, hükümetin icraat ve talimatları 2- Ülke içinden ve dışından önemli olaylar ve bunlarla ilgili telgraflar, 3- Öğretim kurumları özellikle mektep ve medreselerin durumu hakkında sistematik bilgiler, 4-Edebiyat, bilim, sanat, tarım ve köy işleri, fabrikalar, 5-Fıkra kısmı, şiirler, 6-Son haberler, başkent ve yerel basın, 7- Editörlüğe mektuplar, 8- Editörlükten cevaplar, 9- Karma kısım, 10-Rehber kısmı ve fiyatlar, 11- Eleştiri, 12- İlanlar. Gazete Kazan'da Kerimov kardeşler matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D. 8 ob.).

3 Ekim 1907 tarihinde çıkmaya başlayan gazetenin toplam 68 sayısı yayınlandı. Gazetenin yayınlanmasında Abdullah Tukay ve Fatih Emirhan'ın büyük katkıları olmuştur (Merdanov, 1991: 4). Eleştiri makaleler, denemeler, Kazan gündemi hakkındaki yazılar genelde Fatih Emirhan'ın kaleminden çıkıyordu (Mehdiyev, 1986: 14). Eğitim kurumlarının niteliğinin milletin geleceğini belirleyeceği kanaatinde olan gazete bu doğrultuda siyasi tavrını da ortaya koymuştur. Halkın bütün sınıflarının eşit şekilde eğitim imkân ve fırsatlarından yararlanmasını sağlayacak siyasi ve iktisadi ortama ulaşmayı hedeflemeyen her bir siyasi partiye muhalif olacaklarını ilan etmişlerdir (El-İslah, 1907, 1: 1). Ceditçilik hareketinin temeli ve başlangıç noktası olan eğitime odaklanan ve zaman zaman bu kavramın yerine kullanılan ıslah adını taşıyan gazete ceditçi fikirleri savunan ancak radikal bir üslupla amaçlarını dile getiren bir basın organı idi.

23 Kasım 1912 tarihinde Kazanlı 2. dereceden tüccar Muhammedcan Kerimov kendi matbaası olan Kerimov Kardeşler matbaasında Tatarca *Koyaş* gazetesini yayınlamak için müracaat etmiştir. Gazetenin sorumlu editörü hür köylü sınıfından Zekeriya Sadreddinev olacaktı. Programı aşağıdaki şekilde belirtilmişti: 1- Hükümet icraat ve talimatları, 2- Devlet ve topluma dair meseleler hakkında makaleler, 3- Ajanslardan ve hususi muhabirlerden telgraflar, 4- Gazete ve dergilerden, 5-Kazan kroniği, 6- Şehir Duması, Zemstvosu ve diğer toplumsal kurumların toplantıları, 7-Yargı Kroniği, 8-Dış haberler, 9- İç haberler, 10-Vilayet haberleri, 11-Volga ve Kama, 12- Su yolu kroniği, 13- Müslüman dünyasından, 14- Edebiyat, sanat, bilim, 15-Keşifler ve buluşlar, 16-Sanayi ve ticaret haberleri,

17- Borsa ve fonlar, 18- Ev işleri hakkında pratik tavsiyeler, 19- Tıp ve hijyen, 20-Tarihi bilgiler ve tarihi olaylar hakkında bilgilendirme, 21- Roman, hikaye, şiir , 22- Çeşitli konularda popüler bilimsel makaleler, 23- Dini, felsefi meseleler, 24- Bibliyografya ve kritik, 25- Fıkra kısmı, 26- Tiyatro ve müzik, 27- Karma kısmı; bölüm, masal ve fıkralar 28-Bilmece ve bulmacalar, 29- Açıklamalı illüstrasyonlar ve karikatürler, 30- Rehber kısmı ve fiyatlar 31-İlanlar. Gazetenin günlük olarak yayınlanması hedeflenmekteydi (TCMA, F.420, Op.1, D.213: 16-16 ob.).

10 Aralık 1912'den 23 Haziran 1918'e kadar haftada üç gün yayınlanmıştır. Gazete Fatih Emirhan, Abdullah Tukay, A. Nogaybek, M. Ahmerov, Cemaleddin Velidi, Abdülaziz Ubeydullin, Abdullah İsmeti gibi yazarlar ön plana çıkmıştır. Rusya Telgraf Ajansına kendi namına üye olan ilk Tatar gazetesidir. Gazete sayfalarında dünya ve ülke siyaseti hakkındaki gelişmelere yer vermiştir. Diğer Tatar gazeteleri gibi Bakan Savaşları sırasında Müslüman Türkleri destekleyen haber ve makaleler yayınlamıştır. Müslüman Fraksiyonu hakkında zaman zaman eleştirel boyutları da olan yazılara yer vermiştir. Hayır cemiyetleri ve kültür eğitim faaliyetleri gazetenin önem verdiği konular arasındadır (Aynutdinov, Gilazev, 2017: 64-65).

Devlet Dumasının çalışmalarına dair bir haberinde gazetenin Orenburg Mahkeme-i Şeriyesine ayrılan bütçenin yetersizliğini eleştirdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Bozkır vilayetlerinde, Türkistan'da, Hazar Ötesi, Dağıstan, Terskiy ve Kuban vilayetlerinde yaşayan milyonlarca Müslümanın herhangi bir dini idareye bağlı olmadığını ortaya koymuştur.

Gazetenin 144. sayısında Tercüman gazetesinden iktibas edilen ve İsmail Gaspıralı'nın Kaşgar Müslümanlarına tavsiyelerini ihtiva eden yazı oldukça dikkat çekicidir. Çünkü ceditçilik hareketinin temel özelliklerini sıralamaktadır. Bütün *Çin Türkistan'ında* kız ve erkek çocukların usul-i cedit çerçevesinde tahsil görmesini, Kaşgar'da kitap ve gazete basılması için matbaa kurulmasını, Devlet dili olan Çince'yi ve çağdaş bilimleri öğrenmek için öğrencilerin bu okullara kayıt ettirilmesini, aynı şekilde bazı öğrencilerin Rus ve Türk okullarında öğrenim görmesini, Müslümanların toplumsal işlerini bir arada yürütmeleri için Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu, Urumçi ve Üç Turfan şehirlerinde Müslüman ceditçilerin dernekler kurmasını, Ticaret işlerinin bir arada ve şirketler kurulmak suretiyle yürütülmesini, Kaşgar'da öğrencilerin 3-4 yıl okuyup milli edebiyatı, coğrafyayı, tarihi, hijyeni, aritmetiği, geometriyi, fen bilimleri, botaniği, zoolojiyi, siyasi ve iktisadi bilimleri öğrenebilecekleri yüksel okul kurularak 4-5 nitelikli öğretim görevlisi davet edilmesini, bu okulun idaresi ve derslerin yürütülmesi için gerekli yetişmiş personelin temin edilmesini, *Çin Müslümanlarının* haklarından en iyi şekilde istifade etmesini, memurluğa iyi yetişmiş ve güvenilir kimselerin yerleştirilmesini sağlamalarını, Pekin'deki parlamentoya temsilci göndermeye çalışmalarını, kanunlar çıkarma sürecinde birlikte çalışılmasını, kendi varlıklarına uygun olmayan kararlar çıkması durumunda dilekçe kampanyası başlatmayı önermiştir (TCMA, F.420, Op.1, D.228: 107-107 ob.).

Dergiler

İmam Alimcan Barudi 27 Ocak 1906 tarihinde bilimsel, dini, edebi, *Ed-Din ve'l-Edep* adlı bir dergi yayınlamak için müracaat etmiştir. Derginin programı şu şekilde olacaktı: 1-İslam âlimleri, 2-İslam dinine yapılan hücumlara cevaplar ve İslami bilimlerdeki karmaşık meselelere açıklama getirme, 3-İslama karşı olan batıl inançları ortaya koyma, 4-Dinî meselelerde editörlüğe gelen sorulara cevap vermek, 5-Dinî vaazlar, 6-Pedagoji bölümü : eğitim öğretim, eğitim öğretim işlerinde faydalı ve zararlı kitapları tespit etme, 8- Dinî ve seküler Tatar edebiyatı bölümü, 9-İslam ve Tatar milleti tarihi, 10-Hijyen konusunda tavsiyeler, 11-Bibliyografya bölümü ve Müslüman edebiyatı eleştirisi, 12-Mektep ve medreselerdeki eğitim öğretim programı. Dergi Haritonov matbaasında basılacak olup ayda bir veya iki defa çıkacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.68: 2).

1906-1908 yılları arasında İ. N. Haritonov matbaasında basılan dergi, daha sonra Millet ve Maarif matbaalarında basılmıştır. Derginin ilginç yönlerinden biri Hicri, Miladi takvim ile birlikte 12 hayvanlı Türk takvimini de kullanmasıdır (Zahidullin, 2003: 14-15). Derginin yayınlandığı ilk yıl *Yılkı (At)* yılına denk düşmüştür. Derginin yazıları, gönderilen mektuplar incelendiğinde İdil boyunun yanı sıra, Kırım ve Türkistan'da da okunduğu gibi Türkiye ve Mısır'dan okuyucuları olduğu anlaşılmaktadır. Ed-Din ve'l-edeb'in daimî yazarları Keşşafeddin Tercümani, Şehir Şeref, Muhammed Necip Tünteri, Ahmedcan Mustafa, Giymad Nogaybek'tir. Dergide Alimcan Barudi'nin yönettiği Muhammediye medresesinin öğrencilerinin de yazıları yayınlanmakta idi. Daha sonra Tatar edebiyatının bilinen yazarlarından biri olan Mecit Gafuri bunlar arasındadır. Bu dergi genel halktan ziyade din görevlileri ve medrese öğrencilerine yönelik olarak yayın yapmaktaydı. Bu sebeple okuyucu kitlesi çok geniş olmamıştır.

Dini bir dergi olduğu için ilk sayısından başlayarak her sayıda Kur'an ayetleri, bunların tercümesi ve Alimcan Barudi tarafından yapılan tefsirleri yayınlanmaktaydı. Bu tefsirlerin bir kısmı Muhammed Tünteri'ye aittir. Ayrıca Mısırlı Muhammed Abduh'un ayet tefsirleri de dergide yer almıştır. Bunun sebebini Tefsir'ül-menar adlı eserinde ceditçi ulemanın fikirlerini destekleyen tespit ve önerileri bulunmasıyla açıklamak mümkündür. Her bir sayısında ahlak ve muamelata dair hadis-i şeriflere yer verilmiştir. Babü'l-fetva kısmında toplumun gündeminde olan konulara dair açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır. Müzik ve şarkının dindeki yeri, kadınların giyimleri gibi tartışmaların odağı haline gelen meselelere dair açıklamalar yapılmıştır. Dini bayramlar, İslam tarihi gibi konular da derginin içeriğinde yer verdiği konulardandır.

Eğitim öğretim konularına geniş yer verilmiştir. Mevcut mektep medreseler ile bunlardaki öğretim yöntemleri ve özellikle ceditçi bir eğitim kurumu olan Muhammediye medresesinin öğretim programı hakkında bu dergide geniş bilgi verilmiştir (Zahidullin, 2003: 19-20).

Saratov'dan Hür köylü sınıfına mensup Hüseyin Ebuzerov 23 Mayıs 1906 tarihinde Kazan'da bilimsel edebi, toplumsal, *Tan Mecmuası* adlı Tatarca iki haftada bir çıkacak bir dergi yayınlamak üzere şu programla başvuruda bulunmuştur: 1-Edebiyat, 2-Popüler bilimsel makaleler, 3-Yerel hayat kroniği, 4-Eleştiri ve Bibliyografya. Bu dergi Kerimov Kardeşler matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.61: 1-2.). Tancılar grubunun yayın organlarından biridir.

Mümtaz vatandaş sınıfından olan Fahri Banu Kazakova tarafından *Terbiye* adlı Tatarca resimli, çocuklara yönelik eğitim dergisi çıkarmak için 4 Aralık 1907 tarihinde müracaatta bulunulmuştur. Derginin programı şu şekilde ortaya konulmuştur: 1- Mektep ve medrese ile diğer isimler adı altındaki Müslüman eğitim kurumları hakkında hükümet emirleri, 2-Müslüman mektep ve medreseleri ile diğer okullarında eğitim öğretim meseleleri konusunda makaleler, 3-Pedagoji kroniği, 4-Eleştiri ve bibliyografya, 5-Pedagoji rehberi, 6-Ekler, 7-İlanlar. Dergi Şeref Matbaasında ayda iki defa basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.97: 2).

Terbiye dergisinin ilk sayısı 1 Şubat 1908 tarihinde çıkmıştır. Yalnızca dört sayısı yayınlanan dergi, Kazan valisi tarafından Şeref matbaasının hükümet karşıtı kitaplar yayınlaması suçlamasıyla kapatılması üzerine yayın hayatına veda etmiştir. Derginin önde gelen yazarları Abdullah İsmeti, Necip Dumavi ve Necip Halfin'dir (Merdanov, 1997: 17).

Hür köylü sınıfından Ali Asgar Kemaletdinov, 30 Nisan 1908 tarihinde *Yaşın* (Yıldırım) adlı Tatarca resimli bir dergi yayınlamak için şu programla başvuruda bulunmuştur. 1- Makaleler, 2-Popüler bilimsel makaleler, 3-Tarih ve coğrafya hakkında bilgiler, 4-Biyografi ve bibliyografya, 5-Mizah ve eleştiri, 6-Masallar, fıkralar, destan ve karikatür, 7-Dış haberler, 8-Ülke haberleri, Kazan kroniği, 10-Vilayet haberleri, 11-Kırsal haberler, 12- Müslüman dünyasından, 13-Telgraflar, 14- Günlük olaylar, 15-Son haberler, 16-Karpostallar ve manzaralar, 17-Ev işleri hakkında pratik tavsiyeler, 18-Tıp ve hijyen, 19-Programa uygun illüstrasyonlar, 20-İlanlar. Dergi Kerimov Kardeşler matbaasında basılacaktı (TCMA, F.1, Op.4, D.3157 :1-10b).

Kazan'da yayınlanan Tatarca ilk mizah dergisi olan *Yaşın*'in birinci sayısı 3 Ağustos 1908 tarihinde çıkmıştır. Fatih Emirhan, Abdullah Tukay derginin diğer önemli isimleridir. Dergide Abdullah Tukay'ın çok sayıda şiir yayınlanmıştır. Saman Pazarı ve Yeni Kesikbaş adlı manzum hikâyeleri de ilk defa bu dergi de yayınlanmıştır. *Milletçi* ve *Min Yazmadım* gibi farklı mahlaslarla da eserleri yine bu dergide yer almıştır. Dergide yayınlanan mizahi resimler Ali Asgar Kamal'ın eseridir. *Yaşın* dergisi 1400-2000 arasında tiraj ile basılmış, Güney Kafkasya, Türkistan ve Sibirya bölgelerinde dahi okuyucu bulmuştur. Maddi sıkıntılar ve sansür kısıtlamaları sebebiyle 1909 Haziran'ında yayın hayatı sona ermiştir (Hannarova, 2021, 1: 82-83).

4 Şubat 1910 tarihinde Hür köylü sınıfından Ahmet Urmançıyev Kazan'da *Yalt- Yult* (Işıltı) adlı Tatarca bir dergi yayınlamak için şu programla müracaat etmiştir. 1- Sanayi, ticaret ve toplumsal hayat konularında makaleler, 2-Hükümet

talimatları, 3-İç ve dış ajanslardan haberler, 4- Ekonomi, pedagoji, köy işleri, hukuk vs. meseleleri hakkında makaleler, 5-Siyasi yorumlar, 6-Nesir, nazım, hikayeler, tasvirler, şiirler, bilimsel makaleler vs., 7-Rus ve Müslüman gazetelerinden aktarmalar, 8-Sanat ve edebiyat eleştirisi, 9-İç kronik: Rusya'nın farklı yerlerinden kısa haberler, 10-Karma kısım, 11-Spor, 12-Resim, illüstrasyon, portre, 13-Editörlüğe mektuplar, 14-Editörlüğün cevapları, Dergi İ.N. Haritonov matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.166: 1-2).

Yaşın'nin devamı niteliğinde olan derginin ilk sayısı 15 Mart 1910'da çıkmış 1918 Haziranına kadar ayda iki defa olmak üzere 123 sayısı yayınlanmıştır. Yalt-Yult'ta yaklaşık 50 şiirini yayınlayan Abdullah Tukay vefatına kadar dergiye büyük katkı yapmıştır. Bu sebeple Tukay'ın vefat ettiği 1913 yılı Nisan ayı sayısı ile ölüm yıldönümüne denk gelen 1914 Nisan sayısı tamamen onun hatırasına bağışlanmıştır. Fatih Emirhan'ın müstear isimlerle mizah yazıları da bu dergide sıklıkla yer bulmuştur. Dergi İdil-Ural bölgesinin yanı sıra Özbek, Kazak ve Azerbaycanlılar arasında da şöhret bulmuştur (Aynutdinov ve Gilazev, 2017: 154).

6 Aralık 1912 tarihinde Avukat Şeyh Attar İmanayev, *Hukuk ve Hayat* adlı Tatarca bir dergi çıkarmak için başvuruda bulunmuştur. Derginin yayın programında şu hususlar yer almıştır: 1-Hükümet talimat ve faaliyetleri, 2-Hukuki meseleler hakkında makaleler, 3-Yargı kroniği, 4-Bibliyografya kısmı, 5-Doğrudan veya dolaylı olarak halkın hukuki durumunu iyileştirmede katkısı olan cemiyet başkanları, önde gelen hukukçular ve bilimin farklı dallarından temsilcilerin biyografiler ile fotoğrafları, 6-Hukuk işleri rehberi, 7- Hukuki gelişmeler hakkında telgraflar ve mektuplar, 8-Tıp hukuku, 9-Fıkra bölümü, makaleler, 10-Rus ve yabancı hukuk cemiyetlerinin faaliyet raporları, 11- İdare hukuku, 12- Mevcut kanunlar hakkında pratik tavsiyeler bölümü, 13- On altı ciltlik Rusya Kanunlar Külliyyatından Tatarları ilgilendiren maddelerle ilgili makaleler, 14-Mizah bölümü, 15-Toplumsal hayat konularına dair meseleler, yerel kronik ve fabrika hayatı, 16-Vilayet ve ülke haberleri, 17- Müslüman kadınların eğitimi ve Müslüman öğretmenlerin durumu hakkında bilgilendirme yapmaya yönelik halk eğitimi bölümü, 18-Edebiyat, tiyatro, müzik ve sanat hakkında makaleler, yayınlan edebi eserler hakkında eleştiriler ve raporlar, 19-Yabancı haberler, 20- İlanlar kısmı. Dergi Kerimov Kardeşler matbaasında basılacaktı (TCMA, F.1, Op.4, D.5380: 1-1).

Derginin editörü Şeyh Attar İmanayev Kazan Üniversitesinden Tarih-Filoloji ve Hukuk alanlarında diploma almıştır. Tatar dili konusunda çalışmalar yapmış, Meşhur Türkolog Katanov ile çalışmıştır. Hukukçu olarak 1900 yılından itibaren Kazan'da çalışmaya başlamıştır. Ocak 1913 ile Ocak 1914 tarihleri arasında çıkardığı *Hukuk ve Hayat*'ın iki haftada bir olmak üzere toplam 10 sayısı yayınlanmıştır. Dergi hukuki konularda önemli bilgiler vermiştir. Medeni hukuk ve ceza hukuku kavramlarını, halkın medeni hukuk çerçevesindeki haklarını, tüzel kişiler, volost (nahiye) ve sulh mahkemelerini, miras hukukunu açıklayan yazılara yer verilmiştir. Özel hukukla ilgili yönünün yanı sıra, dergi evlilik-aile

hukuku meselelerine de değinmiştir. Nikâh ve boşanma, evliliğin fesih usulleri ve mal paylaşımı, mirastan feragat ve miras bırakanın borçlarının ödenmesi gibi konular örnek gösterilebilir. Ekonomik yaşamda ortaya çıkan yeni bir olgu olarak şirketler ve ortaklıklar hakkında dergi, bu kuruluşların mahiyetini açıklamış ve bunların açılması sırasında ortakların karşılaşabileceği güçlükleri ele almıştır. Ayrıca Devlet Bankası, küçük kredi sahiplerinin işlerinin yönetimi hakkında bilgiler vermiştir. Dergi çocukların ve kadınların haklarına özel önem atfetmiştir. Örneğin çocukların *gıda temini* hakkı, ebeveynlerin ayrı yaşaması durumunda çocukların durumu gibi konular ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Dergi bütün zorluğuna rağmen ele aldığı meseleleri günlük dilde halkın anlayabileceği bir üslupta işlemeye çalışmıştır (Emelyanova ve Ahunov, 2002, 1-2: 126-128).

Esnaf sınıfından Abdülveli Ahmedullin Kazan'da Tatar dilinde *Mektep* adlı bir dergi yayınlamak için 28 Ocak 1913 tarihinde başvurmuştur. Derginin sorumlu editörü Hür köylü sınıfından Şehabetdin Ahmerov olacaktır. Programında yer alan konu başlıkları şunlardır: 1-Pedagoji ve eğitim meseleleri, 2-Bilimsel, akademik, pedagojik, tarihi, ekonomik ve tarım köy işleri içerikli makale ve dersler, 3-Orta ve yüksek dereceli eğitim kurumlarında pedagoji, öğretim ve dersler açısından sistematik durum, 4-Antik ve modern dünyada okul sistemi, 5-Müslümanlarda ilköğretim, 6-Müslüman dini mekteplerinde (medreselerde) usul meseleleri, 7-Müslüma dini okulları medreselerin geçmişte, günümüzde ve gelecekteki durumu meselesi, 8-Hükümet okullarında Müslümanların kendi kültürleri ile tanışmaları konusundaki meseleler, 9- Dini okullar için muallim ve muallime hazırlanması hakkında, 10- Toplum ve din görevlilerinin dini okullardaki öğretimin geliştirilmesine münasebeti, 11-Dini mekteplerin maddi ihtiyaçlarının karşılanması ve arzu edilen dönüşümün sağlanmasında toplumun rolü, 12-Müslümanlar arasında eğitim kültür seviyesinin yükselmesi için hükümetin uygulamaları, 13-Yerel idarelerin Müslüman okullarındaki rolü, 14-Müslüman okulları üzerindeki hükümet gözetimi, 15-Genel öğretim derslerinin Müslüman mekteplerinde öğretimi ve bunların hükümet okullarındaki mukabil derslerle uyumu, 16-Müslümanlar arasında teknik öğretim, 17-Müslümanlar arasında zorunlu ilköğretime geçiş usulü, 18-Rus Tatar ilkokulları ve onların Tatarlar arasında ilköğretime geçişteki rolü, 19-Müslümanlar arasında kadınların eğitimi, 20-Müslümanlara ait ve diğer bibliyografya, 21-Farklı dillerde yayınlanmış okul kitabı, broşürü ile dergi ve gazeteler hakkında eleştiri ve tanıtım, 22- Edebi yorumlar, 23- Ağırlıklı olarak eğitim alanındaki cemiyet önderlerinin ve büyük adamların biyografi ve portreleri, 24-Son haftanın olaylarına bakış, 25-Hükümet talimatları ve kanunları, 26-Editörlüğe mektuplar ve makaleler, 27-Editörlüğe sorular ve cevaplar, 28-İlanlar. Dergi ayda 1 ila dört kez çıkacak, Ümit matbaasında basılacaktı (TCMA, F.420, Op.1., D.241: 2-2 ob.).

İlk sayısı 21 Şubat 1913 tarihinde Sabah neşriyat tarafından yayınlanmıştır. Bu dergiye Alimcan Barudi, Musa Bigiyev, İsa Yenikeyev, İbrahim Töregulov, Ahmedcan Mustafa, Keşşafetdin Tercümani, Sadık İmankulı gibi önemli aydınlar katkı yapmıştır. Mektep dergisi muallimleri eğitim alanında yeni görüşler,

dünyevi bilimlerin konuları ve öğretim yöntemleri ile tanıştırmıştır. Yabancı ülkelerdeki eğitim meselelerinde öne çıkan konuları ele almıştır. Kız çocuklarının ve küçük çocukların eğitimi konusuna da önem vermiştir (Gallemev, 1997: 21-23).

Kazan Şehir Rus-Tatar İlkokulu Öğretmeni Fahrülsılam Agayev *Ak Yul* adlı Tatarca resimli bir çocuk dergisi yayınlamak üzere 2 Mart 1913 tarihinde şu programla başvuruda bulunmuştur: 1-Kurgu edebiyat, çocuklar için orijinal veya farklı dillerden tercüme dilmiş hikaye ve şiirler, 2-Hayvanlar aleminde hikaye ve masallar, 3- Tabiat bilgisi, coğrafya, tarih vs. konularında tabiat bilgisi, 4- Çocuk oyunları, 5-Bilmece bulmaca, 6-Çocukların kendi aralarında yazışması bölümü, 7-Editörlüğe mektuplar ve cevaplar, 8-İlanlar. Dergi Ümit matbaasında basılacak ve ayda iki sayı yayınlanacaktı (TCMA, F.420, Op.1, D.240: 3).

Ak Yul'un 15 Nisan 1913-22 Ocak 1916 tarihleri arasında 74 sayısı yayınlanmıştır. Abdullah Tukay'ın çocuklara yönelik çok sayıda eserine dergide yer verilmiştir. Derginin yazarları arasında Ş. Alkin, Şahid Ahmediyev, A.Refiki, H.Kerim gibi isimler bulunmaktadır. Çocukların ahlaklı ve iyi eğitilmiş bir şekilde yetiştirilmesine hizmet etmek derginin en önemli gördüğü maksadıydı. Çocuklar için Rus ve Dünya edebiyatından farklı yazarların eserlerine dergide yer verilmekte idi. Çocuk masalları, oyunları ve şarkılarına da dergi sayfalarında sık rastlanmaktaydı (Aynutdinov ve Gilazev, 2017: 23).

11 Mayıs 1913 tarihinde Ahmet Giray Hasanov Tatarca *An* adlı bir dergi çıkarmak için başvuruda bulunmuştur. Dergi Millet matbaasında basılacaktı. Programındaki konu başlıkları şu şekildedir: 1-Hükümet emirleri ve kanunları, 2-Din ve ahlak meseleleri, 3-Eğitim ve Pedagoji meseleleri, 4- Tahsil işleri, kendisini yetiştirme, 5-Tatar, Rus ve yabancı dilde edebiyat, 6-Bilim ve Tarih, 7-Siyaset, 8-Toplumsal ekonomik sorunlar, 9-Köy işleri, tarım, hayvancılık, arıcılık ve bahçecilik, 10- Haftalık, yerel, başka şehirler ve yurtdışı kroniği, 11-Hijyen ve tıp meseleleri, 12-Sanat: tiyatro, müzik, heykel vs. 13-Mizah bölümü, 14-Ticaret ve sanayi bölümü, 15-Bibliyografya, 12- Editörlüğe mektuplar ve cevaplar, 17-Karma kısım, 18-Moda ve tasarım, 19- Bilmece, bulmaca, satranç, dama, 20-Resimli ilanlar (TCMA, F.420, Op.1, D.217: 16).

Aralık 1912- Mart 1918 arası dönemde ayda iki defa olmak üzere toplamda 123 sayısı yayınlanmış, edebi, ilmi, siyasi ve sosyal bir dergidir. İlk editörü Ahmet Giray Hasanov'dur. Daha sonra bu görevi Alimcan İbrahimov devralmıştır. Yazarları arsında F.Agiyev, Fatih Emirhan, Hadi Atlasi, Şahid Ahmediyev, Cemaleddin Velidi, Abdülaziz Ubeydullin, Mecit Gafuri, Necip Dumavi, Kerim Tinçurin ve Abdullah Tukay bulunmaktaydı. Tatar edebiyatının yeni eserlerine ve bunlara dair eleştirilere sıklıkla yer verilmiştir. Ayvazovski, Repin, Veraşagin gibi Rus ressamlarla Avrupalı büyük ressamların resimleri dergi sayfalarında basılmıştır. Kazan'daki Tiyatro ve Müzik yaşamı hakkında dikkate değer bilgiler aktarılmıştır. Kazan tarihi hakkındaki makaleler dergi de yer bulmuştur. 1916 yılında Tatar basınının 10. yılı namına makaleler yayınlanmıştır (Aynutdinov ve

Gilazev, 2017: 26). Hür köylü sınıfından Şahid Ahmadeyev ve Alimcan İbrahimov 27 Ağustos 1913'te *Avaz* adlı haftalık bir dergi çıkarmak için başvuruda bulunmuşlardır. Bu dergiye Ayaz İshaki ve Fuat Tuktarov da destek verecekti. Ancak bu başvuru 17 Eylül 1913 tarihinde reddedilmiştir (TCMA, F.1, Op.4., D.5647: 2).

Sonuç

Bu dönemde Kazan vilayetinde yayınlanan Tatar gazete ve dergilerinin yayıncıları farklı toplumsal sınıflara mensuptur. Hür köylü, esnaf, tüccar, asilzade sınıflarına mensup gazete ve dergi editörleri dikkati çekmektedir. Bu yönü ile Tatar basınının demokratik bir kimlik ortaya koyduğu söylenebilir. Dergi ve gazetelerin yazar kadrosu, yayın politikası doğrultusunda çoğunlukla ceditçilik hareketini destekleyen basın organları olarak sivrilmişlerdir. Bunun yanında Tatar sol gruplarının küçük fakat oldukça aktif gruplarının çıkardığı gazete ve dergiler de bu dönemde etkili olmuşlardır. Yıldız ve Koyaş gazeteleri ile geniş bir okuyucu kitlesi edinerek yayınlarını Bolşevik devrimi sonrasında kapatılınca kadar sürdürmeyi başarmışlardır. Kazan Muhbiri, Ahbar, Beyanülhak gibi gazeteler daha kısa süren yayın hayatlarına rağmen sadece Kazan'da değil Tatar basının hitap ettiği çevrenin tamamında etkili olmuşlardır. Tan Yıldızı, Azad Halk ve Tavış gibi gazeteler sosyalist siyasi anlayış doğrultusundaki yayınlarından zaman zaman Çarlık hükümetine karşı sert eleştiriler yaptıkları için yoğun bir sansür baskısı görmüşler ve kapatılmışlardır. Çalışmamızda konu edilen, Kazan vilayetinde yayınlanan dergilerden Yalt-Yult ve An haricindekilerin uzun ömürlü bir yayın hayatı olmamıştır. Bununla birlikte Mektep, Ed-Din ve'l-Edep dergileri yazarları ve yayın içeriklerindeki yüksek nitelikleri ile dönemin basın hayatında iz bırakmışlardır.

Kazan vilayetindeki Tatar basınına emek veren isimler çok dikkat çekicidir. Resmi veya gayri resmi editörler olan Ahmet Hadi Maksudi, Seyit Giray Alkin, Ahmetcan Saydaşev, Yusuf Akçura, Alimcan Barudi ceditçilik hareketine katkıları ile Rusya Müslümanları arasında tanınmış toplum liderleridir. Fuat Tuktarov, Ayaz İshaki bu dönemin genç sosyalist grupların önde gelen iki temsilcileridir. Abdullah Tukay, Fatih Emirhan ve Ali Asgar Kamal ise Tatar edebiyatına katkıları ile öne çıkan isimlerdir. Bu dergi ve gazetelerin yanısıra edebi ve bilimsel eserler, hikâye ve romanlar, dinî yayınlar gibi pek çok kitapların basıldığı İ.N.Haritonov, Kerimov Kardeşler, Ümit, Şeref, Beyanülhak, Millet matbaaları Kazan vilayetinin bu dönemdeki kültür merkezi kimliğini tescilleyen kuruluşlardır.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Alper Alp (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- TCMA (Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi), F.1, Op.4, D.1694, L.2.
TCMA, F.1, Op.4, D.3157, L.1-1ob.
TCMA, F.1, Op.4, D.5380, L.1-1ob.
TCMA, F.1, Op.4, D.5647, L.2.
TCMA, F.1, Op.4, D.6888, L.1-1 ob.
TCMA, F.420, Op.1, D.61: 1-2.
TCMA, F.420, Op.1, D.62, L.1-2.
TCMA, F.420, Op.1, D.68, L.2.
TCMA, F.420, Op.1, D.71, 2.
TCMA, F.420, Op.1, D.72, L.1-2.
TCMA, F.420, Op.1, D.76, L.2.
TCMA, F.420, Op.1, D.78, L.2-2ob.
TCMA, F.420, Op.1, D.82, 2-2b.
TCMA, F.420, Op.1, D.97, L.2.
TCMA, F.420, Op.1, D.99, L.2.
TCMA, F.420, Op.1, D.166, L.1-2.
TCMA, F.420, Op.1, D.213, L.16-16 ob.
TCMA, F.420, Op.1, D.217, L.16.
TCMA, F.420, Op.1, D.228, L.107-107 ob.
TCMA, F.420, Op.1, D.240, L.3.
TCMA, F.420, Op.1., D.241, L.2-2 ob.

Araştırma Eserleri

- Alp, Alper. (2025). *Çarlık Rusyasında Ceditçi Bir Aydın ve Siyasetçi Olmak: Sadri Maksudi*, Ankara: Net Kitaplık Yayıncılık.
- Amirhanov, Ravil. (2002). *Tatarskaya Dorevolutsionnaya Pressa (v kontekste vostok-zapad)*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Aynutdinov, R. A. & Gilazev, Z. Z. (2017). *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat*, Kazan-2017, Kazan: İzdatelstvo Akademii Nauk RT.
- Başlıksız, *Azad*, 1 Şubat 1906, 1, s.1.
- Başlıksız, *Ahbar*, 10 Aralık 1907, 1, s.1.
- Başlıksız, *El-Islah*, 3 Ekim 1907, 1, s.3.
- Başlıksız, *Kazan Muhbiri*, 29 Ekim 1905, 1, s.1.
- Emelyanova, İrina ve Ahunov, Azat. (2002). Zabitie Stranitsi: Şeyh Attar İmanayev (1875-1939), *Gasırlar Avazı Eho Vekov*, 1-2, s.126-138.
- Gaffarova, F. Yu. (2002). Ehmedhadi Maksudi, Kazan: İnstitut İstorii im. Ş.Mercani A.N. RT.

- Gallemev, İ. K. (1997). “Terbiya Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçe”, *XX. Yöz başı Tatar Teglīm-Terbiya Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçe*, Kazan: Milli Kitap Neşriyatı, s.17-20.
- Gaynullin, M. H. (1978). *Galiasgar Kamal (1879-1933) Oçerk Jinzi i Tvorçestvo k 100-letyu so dna rojdeniya*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Giymazova, Refile. (2002). Azat hem Azat Halık Gazetalarının Bibliografik Kürsetkeçe, *Gasırlar Avazı*, 1-2, s. 302-319.
- Hannarova, Gölçire Mehmüt kızı (2021). “Kölke Jurnalı Yaşen”, *Nauçnyy Tatarstan*, 1, s.81-86.
- İbragimov, Galimcan. (1926). *Tatarı v Revolyutsii 1905 goda*, Kazan: Gosudarstvennaya İzdatelstvo TSSR.
- Karimullin, A. G. (1992). *U istokov tatarskoy knigi ot načala vozniknoveniya do 60-h godov XIX veka*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Merdanov, R. F. (1991). *El-Islah Gazetasının Bibliografik Kürsetkeçi*, Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.
- Merdanov, R. F. (1997). “Mektep Jurnalının Anlatmalı Bibliografik Kürsetgeçi”, *XX. Yöz başı Tatar Teglīm-Terbiya Jurnalının Bibliografik Kürsetkeçe*, Kazan: Milli Kitap Neşriyatı, s.21-39.
- Mehdiyev, Muhammed. (1986). *Fatih Emirhan*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Özsoy, Emre. (2022). “Tan Yıldızı Gazetesinde Ceditçi Aydınlar Yönelik Muhalefet”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, s.227-238.
- Özsoy, Emre. (2024). “İdil-Ural Türklerinin Balkan Savaşlarına İlgisi: Aliasker Kemal ve Balkan Savaşlarına Dair Notları”, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 6, s.37-59.
- Şahingöz, Mehmet ve Alp, Alper. (2015). 20. Yüzyıl Başında Kazan Tatarlarının Basın Organları, *Kaşgarlı'nın Tarihçi Torunu Reşat Genç Armağanı*, Yay. Haz.: Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, s.211-242, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

АНАЛИЗ ПРОГРАММ ТАТАРСКИХ ГАЗЕТ И ЖУРНАЛОВ ЦАРСКОГО ПЕРИОДА, ИЗДАВАВШИХСЯ В КАЗАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

АННОТАЦИЯ

После революционных событий 1905 года в Казани наблюдался интенсивный подъем татарской периодической печати, который во многом был обусловлен интеллектуальным и образовательным импульсом джадидистского движения. В указанный период возникло значительное число газет и журналов, ставших важнейшими инструментами формирования общественного мнения, модернизации татарского общества и артикуляции политических, культурных и образовательных программ. Настоящий текст анализирует основные печатные органы того времени, их идейно-теоретические позиции, редакторские коллективы и структурно-программные особенности. Одним из наиболее влиятельных изданий стала газета «Йолдыз», учрежденная в 1906 году Ахметом Хади Максуди. Она характеризовалась широким тематическим охватом и выполняла функцию ключевой платформы для распространения джадидистских идей, а также политической линии «Иттифак аль-муслимин». Газета последовательно освещала деятельность Садри Максуди в Государственной думе, процессы в мусульманских регионах Российской империи и международные события, включая Балканские войны, что придавало ей статус авторитетного общественно-политического издания. Газета «Казан Мухбире», инициированная юристом Саидом Гирзем Алкиным, отличалась комплексной программой, включавшей официальные материалы, общественные хроники, судебные отчеты, публицистику и литературные тексты. Издание ориентировалось на пропаганду джадидистской идеологии, акцентируя необходимость изучения русского языка и совершенствования образовательных институтов. До 1908 года редакционное руководство Юсуфа Акчуры придало газете выраженную политическую направленность, превратив её в одно из ведущих средств массовой информации движения «Иттифак аль-муслимин». Газета «Азат», основанная Абдуллой Апанасом, выступала за модернизацию учебных заведений и социальное обновление татарского общества, однако из-за жесткой критики властей была оперативно закрыта. Аналогичную модернизационную позицию занимала и газета «Бейанульхак» Ахметджана Сайдашева, среди авторов которой фигурировал Абдуррешид Ибрагим. Значительное влияние на формирование политической журналистики оказал Айаз Исхакий, участвовавший в издании «Тан», «Тан Йолдызы» и «Тавыш». Ввиду идеологических расхождений с властями и обвинений в распространении нелегальных материалов данные издания неоднократно подвергались цензурному давлению и закрытию. Газета «Ахбар», основанная в 1907 году ведущими представителями джадидистского движения, стала важнейшим интеллектуальным центром, способствующим обсуждению проблем модернизации и реформирования татарского общества. Существенный вклад в развитие печатной среды внесли также «Азад Халык», «Эль-Ислах», «Кояш» и другие издания. В сфере журнальной периодики значимое место занимал религиозно-педагогический журнал «эд-Дин ва-ль-Адап» Алимджана

Баруди. Журналы «Тан Меджмуасы», «Тәрбие», «Яшен», «Ялт-Юлт», «Хокук ве Хаят», «Мәктәп» расширяли интеллектуальное пространство благодаря публикациям по литературе, науке, праву, педагогике и социальным вопросам. В совокупности данные печатные издания сформировали идеологическую и культурную основу модернизационного движения татар, способствовали развитию национального самосознания и консолидации мусульман Российской империи. Татарская пресса послереволюционного периода 1905 года стала одним из ключевых факторов институционализации общественной мысли и становления модернистского дискурса в татарском обществе.

Ключевые слова: Казанские Татары, Джадидистская пресса, Казан мухбире, Типография братьев Керимовых, Образование.